

*О.Симончук,
кандидат соціологічних наук*

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНО-КЛАСОВОЇ СТРУКТУРИ У ПОСТРАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Мета даної статті — у загальних рисах окреслити динаміку класового розподілу українського суспільства протягом двадцяти років — від отримання Україною незалежності у 1991 р. до сьогодні (2011 р.). Дослідницьким фокусом є вивчення трендів наступності й змінності у класовій структурі зайнятого населення, як в об'єктивному, так і у суб'єктивному вимірах. Важливим є доповнення даних щодо класової динаміки порівняльною перспективою, яка значно збагачує наші уявлення щодо класового розподілу українського суспільства у зіставленні з іншими країнами.

Емпіричною базою, яку застосовано до аналізу динаміки класового розподілу, є дані Держкомстату України з 1996 р. (часу переходу на систему міжнародних показників і класифікацій). Порівняльну перспективу відображено на базі даних великих міжнародних соціологічних проектів, зокрема Європейського соціального дослідження (European Social Survey — ESS) і Міжнародної програми соціальних досліджень (International Social Survey Programme — ISSP), у яких Україна бере участь з середини 2000-х років.

Розглянемо різні моделі класової структури українського суспільства у динаміці й порівнянні з різними країнами.

Класи за відношенням до власності на засоби виробництва є основою марксистського розуміння класів і вихідним критерієм майже в усіх класових схемах. На початку історії незалежної України соціально-класова структура була майже однорідною за відношенням до власності на засоби виробництва — вона конституційно була закріплена як державна і колгоспно-кооперативна. Інсти-

туційні зрушення, а саме поява і легалізація приватної власності створили умови для виникнення нових класів — капіталістів/роботодавців (великих, середніх і малих власників), дрібної буржуазії (самозайняті і безплатно працюючі члени сімей), які протистоять найманим працівникам. Динаміку чисельності цих груп серед зайнятого населення можна проаналізувати за даними щодо статусу зайнятості, котрі відстежуються Держкомстатом України з 1995 р. (табл. 1). Тренд протягом п'ятнадцяти років очевидний — поступово зменшувався клас *найманих працівників* — осіб, які уклали письмовий або усний трудовий контракт про умови та оплату праці (з 89,6% у 1995 р. до 81,5% у 2009-му) і збільшується клас *самозайнятих* — осіб, котрі зайняті індивідуально/самостійною трудовою діяльністю, яку здійснюють без залучення постійних найманих працівників (10,2% і 17,1% відповідно). Частка *роботодавців* (осіб, які працюють на власному підприємстві із залученням на постійній основі найманих працівників) закріпилась на рівні 1% зайнятого населення.

Таблиця 1

**Динаміка зайнятого населення України
за статусами зайнятості (%)**

Статус зайнятості	1995	1997	1999	2001	2003	2005	2007	2009
Працюючі за наймом	89,6	83,7	91,2	89,3	87,6	81,8	80,7	81,5
Роботодавці	–	–	–	1,0	1,3	0,9	1,0	1,0
Самозайняті	10,2	16,0	7,8	8,5	9,6	16,8	17,9	17,1
Безкоштовно працюючі члени сім'ї	0,2	0,3	1,0	1,2	1,5	0,5	0,4	0,4
Всього, тис. осіб	24 125	23 756	19 948	20 238	20 555	20 680	20 905	20 192

*Джерело: <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>. З 1995 по 2000 р. дані щодо роботодавців включені до категорії самозайнятих. За міжнародною шкалою щодо статусу зайнятості (4 категорії) дані збираються і публікуються в Україні з 2001 р.

Розділ перший

Порівняльний аналіз розподілу населення за статусами зайнятості у різних країнах дає підстави констатувати, що розподіл в Україні більш подібний до країн (як західних, так і постсоціалістичних) з великою часткою сільськогосподарського сектору економіки, котрий найбільшою мірою створює позиції дрібної буржуазії — самозайнятих і безплатно працюючих членів сімей (табл. 2). Серед цих країн — Польща, Канада, Італія, Іспанія, Туреччина. Водночас у більшості названих країн частка роботодавців (великих, середніх і малих власників) значно більша, ніж в Україні.

Професійно-класова структура. Багато дослідників погоджуються, що в основі класового поділу (особливо серед найманих працівників) лежить професійна зайнятість. Для ідентифікації професій/занять прийнято Міжнародний стандартний класифікатор професій (ISCO-88), який групує їх за спеціалізацією і рівнем кваліфікації у дев'ять професійних груп. Саме таку класифікацію закладено у масиви міжнародних соціологічних проектів і статистику більшості європейських країн, зокрема України.

Таблиця 2

**Зайняте населення різних країн за статусами зайнятості,
2008 р. (%)***

Статус зайнятості	Україна	Росія	Франція	Німеччина	Норвегія	США	Канада	Велика Британія	Іспанія	Італія	Туреччина	Польща
Працюючі за наймом	82,0	92,7	89,5	88,4	92,2	93,0	84,6	86,7	82,4	76,1	61,0	77,1
Роботодавці	1,0	1,5	4,6	—	2,1	—	—	—	5,8	1,2	5,9	4,1
Самозайняті	16,7	5,7	5,4	10,7	5,4	6,9	15,2	12,9	10,8	21,0	20,4	14,7
Безкоштовно працюючі члени сім'ї	0,3	0,1	0,5	0,9	0,3	0,2	1,3	0,4	1,0	1,8	12,7	4,1
Всього, тис. осіб	20 972	70 965	25 913	38 734	2524	145 362	17 126	29 475	20 490	22 940	21 194	15 800

*Джерело: <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>.

Перманентна змінність є характерною рисою професійного складу суспільства протягом останніх чотирнадцяти років (1996–2009) — періоду емпіричного відстеження Держкомстатом України розподілу зайнятого населення за професійними групами, що виокремлені за національним Класифікатором професій (табл. 3)¹. У чотирьох із дев'яти професійних групах зафіксовано процеси значного зменшення частки зайнятих: майже на п'яту частину серед *спеціалістів* (техніки, медсестри, інспектори брокери, соціальні працівники, спортивні тренери тощо), майже наполовину — серед *клерків/технічних службовців* (секретарі, діловоди, працівники, пов'язані з інформацією, бібліотекарі, адміністратори тощо), більш як на чверть — серед *кваліфікованих робітників з інструментом* (зварники, слюсарі, монтажники, електромеханіки, друкарі, швеї та ін.) і у п'ять разів — серед *кваліфікованих робітників аграрного сектору* (тваринники, доярки, лісники, бджолярі, садівники та ін.). Тренди зростання зайнятості спостерігались у трьох групах — у 2,5 раза серед *працівників сфери торгівлі та послуг* (продавці, перукарі, охоронці, кухарі, офіціанти, стюардеси, кондуктори та ін.), у півтора раза — серед *операторів і складників устаткування* (водії вантажного і легкового транспорту, машиністи потягів, крановики, бурильники, складальники меблів, робітники автоматичних збиральних ліній та ін.), а також близько десятої частини серед *законодавців, вищих держслужбовців і керівників*. Хвилеподібна динаміка чисельності (від скорочення до поступового повернення до статускво) зафіксована серед *професіоналів і зайнятих найпростішими заняттями*. Пояснення згаданим потокам висхідної і низхідної мобільності у професійній сфері знаходимо в інституційних і структурних зрушеннях в економічній сфері, технологічних і глобалізаційних змінах тощо. У професійних групах через зростання диференціа-

¹ Дані щодо гендерної, вікової, територіальної диференціації професійної структури України див.: [1].

Розділ перший

ції за статусом зайнятості, сектором економіки і галузевою належністю зростала і нерівність щодо життєвих шансів, рівня заробітної плати, соціального самопочуття.

Напрямок динаміки професійного профілю буде наочнішим, якщо дев'ять професійних категорій умовно згрупувати згідно з критерієм зайнятості фізичною і нефізичною працею – у групу позицій “білих комірців”, або середнього класу (перші чотири категорії у табл. 3) і групу “синіх комірців”, або робітничого класу (наступні п'ять категорій). У 1996 р. це співвідношення становило відповідно 40 : 60%, а у 2009 р. — 37 : 63%. Очевидно, що напрям динаміки професійно-класової структури в Ук-

Таблиця 3

Динаміка зайнятого населення України
за професійними групами, 1996–2009 рр. (%)

Професійні групи	1996	1998	2000	2002	2006	2009	2009 к 1996
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники, менеджери	7,0	7,0	7,2	7,3	7,3	7,9	112,9
Професіонали	13,4	13,3	12,9	12,7	12,2	13,6	101,5
Спеціалісти	13,5	14,2	15,0	13,6	12,0	11,9	88,1
Технічні службовці	6,6	5,2	4,2	4,4	3,7	3,5	53,0
Працівники сфери торгівлі та послуг	5,7	10,5	11,3	12,6	13,2	14,5	254,4
Кваліфіковані робітники сільського і лісового господарств, риборозведення і рибальства	5,0	3,0	3,0	2,3	1,5	1,0	20,0
Кваліфіковані робітники з інструментом	17,0	8,2	13,3	13,5	12,0	12,1	71,2
Оператори і складальники обладнання і машин	8,2	9,4	15,4	14,7	12,8	11,9	145,1
Найпростіші професії	23,7	24,3	17,7	18,7	25,3	23,6	99,6
Всього, тис. осіб	24114	22998	20420	20401	20731	20192	83,7

* Джерело: *Економічна активність населення України 2006* : Статистичний збірник. – К., 2007. – С. 87; *Економічна активність населення України 2009* : стат. зб. – К., 2010. – С. 78.

раїні не є постіндустріальним: середній клас не зміцнює своїх позицій, а навпаки, їх послаблює. Водночас робітничий клас збільшився за рахунок працівників сфери торгівлі й послуг та операторів і складальників, а от частка кваліфікованих промислових і сільськогосподарських робітників значно зменшилась.

У порівняльній перспективі щодо динаміки професійного складу населення України і низки інших країн зафіксовано значну відмінність у її напрямках та інтенсивності (табл. 4). Почну з того, що протягом останніх чотирнадцяти років фоном для професійної динаміки в Україні було поступове скорочення загальної чисельності зайнятих, а в усіх порівнюваних країнах, навпаки, – зростання. Низхідна мобільність в Україні була інтенсивнішою і поширенішою за сферами праці, знаходячи вияв серед кваліфікованих працівників як розумової, так і фізичної праці. А от в інших країнах вона стосувалась виключно “синіх комірців” (кваліфікованих робітників з інструментом, операторів і складальників, найпростіших професій), а серед “білих комірців” (керівників, професіоналів) і працівників сфери торгівлі і послуг спостерігалась висхідна мобільність. Тобто у згаданих країнах фіксувався тренд постіндустріального розвитку, що теоретично описаний західними соціологами.

Соціально-класова структура. У сучасній дослідницькій практиці вітчизняні соціологи застосовують різноманітні концептуальні підходи до соціального класу (марксистські, веберіанські, конструктивістські, волонтаристські² тощо) і відповідні методичні інструментарії виокремлен-

² Найчастіше використовується комбінування низки змінних (рівень освіти, вид зайнятості, дохід, самоідентифікація), однак без жодної концептуалізації соціального класу.

³ У попередніх публікаціях автором статті проаналізовано особливості концептуальних положень і методології трьох найпопулярніших у західній соціології класових схем (Дж.Голдторпа, Е.О.Райта, Г.Еспін-Андерсена), а далі на підставі кожної з них детально розглянуто класовий розподіл населення України у порівнянні з різними країнами за даними Європейського соціального дослідження (ESS) [2].

Розділ перший

Таблиця 4

Динаміка зайнятого населення за професійними групами у різних країнах, 1996–2008 рр. (%)

Професійні групи	Україна		Росія		Польща		Іспанія		Франція	
	1996	2008	1997	2008	1996	2008	1996	2008	1996	2008
Законодавці, вищі держслужбовці, керівники, менеджери	7,0	7,5	6,4	7,0	6,2	6,3	8,4	7,7	2,9	8,3
Професіонали	13,4	13,0	15,8	18,5	9,4	15,2	11,2	12,7	9,7	10,5
Спеціалісти	13,5	11,5	14,9	15,2	11,1	11,3	8,2	12,0	14,5	21,4
Технічні службовці	6,6	3,5	3,2	2,9	7,2	7,0	10,2	9,1	13,6	11,7
Працівники сфери торгівлі та послуг	5,7	14,1	10,7	13,8	9,5	11,7	13,8	16,2	16,0	11,5
Кваліфіковані робітники сільського і лісового господарств, риборозведення і рибальства	5,0	1,1	2,8	4,1	20,6	12,7	6,2	2,4	4,1	2,2
Кваліфіковані робітники з інструментом	17,0	13,5	16,8	14,8	19,3	16,9	17,0	15,7	19,9	16,6
Оператори і складальники обладнання і машин	8,2	12,6	14,7	12,5	8,2	10,6	10,6	9,3	9,4	8,5
Найпростіші професії	23,7	23,2	15,0	11,2	8,1	7,8	14,0	14,4	9,4	9,5
Всього, тис. осіб	24 114	20 972	60 021	70 965	14 969	15 800	12 872	20 258	20 000	23 100

* Джерело: сайт ILO <http://laborsta.ilo.org/applv8/data/c9e.html>

ня класів³. Через те, що дослідники визначають і операціоналізують клас відмінним чином, значно різняться і набори основних класів, і частки їх у емпіричних дослідженнях.

Для прикладу проаналізуємо особливості класових структур серед різних країн (України, постсоціалістичних і розвинених капіталістичних країн) на підставі EGP-схеми, в основу якої покладено теоретичну модель Дж.Голдторпа, що базується на відносинах зайнятості (її деталь-

не обґрунтування див. [2, с. 36–49]). Класові позиції тут диференційовані за двома підставами: згідно з володінням засобами виробництва (роботодавці, самозайняті та наймані працівники); а серед останніх — згідно з характером їхніх відносин з роботодавцем (позиції, що їх регулюють трудовий контракт і службові відносини). Щоб пояснити зв'язок різних професійних угруповань найманих працівників з формою регулювання їхньої зайнятості, Голдторп виділив два найважливіших виміри, які диференціюють роботу і потенційно створюють контрактні ризики з погляду роботодавців, — складність контролю і специфіка цінних кваліфікаційних якостей. Залежно від комбінації вимірів виокремлюють 11 класів, які в конкретних дослідженнях зазвичай агрегують в укрупнені класи.

EGP-класи згруповані нами, за теорією контрактів, у чотири класи — службовий, проміжний, робітничий і дрібна буржуазія (табл. 5). Порівняльний аналіз демонструє, що найрозвиненіші країни Західної Європи (Німеччина, Франція, Велика Британія, Швейцарія, Нідерланди, Фінляндія, Данія, Норвегія, Швеція) мають всі підстави називатись “суспільствами середнього класу”, тому, що цей клас становить тут загалом дві третини зайнятого населення: близько 50% – службовий клас (як вищий середній) і 15% проміжний (як нижчий середній). Водночас близько 30% становить робітничий клас і не більше 8% — дрібна буржуазія.

Згідно зі схемою EGP класовий розподіл всіх постсоціалістичних країн (Україна, Росія, Польща, Угорщина, Болгарія, Словаччина) є принципово подібним. Робітничий клас у них виявився найчисленнішою (40–50% зайнятого населення) соціальною категорією у класовій структурі, зокрема кваліфіковані й малокваліфіковані індустріальні робітники становлять близько третини зайнятих; працівники нефізичної праці нижчого рівня (переважно це робітники сфери торгівлі) – близько десятої частини; сільськогосподарські робітники нечисленні. Службовий (або ви-

Розділ перший

Таблиця 5
Класова структура зайнятого населення у порівнюваних країнах згідно зі схемою Еріксона – Голдторпа – Портокаро (EGP — Ganzeboom version), (%)

Класи	Україна	Росія	Польща	Болгарія	Словаччина	Угорщина	Іспанія	Португалія	Ірландія	Німеччина	Франція	Бельгія	Бразилія	Швейцарія	Нідерланди	Фінляндія	Латвія	Норвегія	Швеція
Службовий клас, у тому числі:	38,7	34,9	35,0	29,6	36,3	29,3	24,4	22,1	20,4	47,4	48,1	46,7	48,3	58,5	45,1	48,9	48,2	51,6	
I Професіонали, держслужбовці, менеджери вищого рівня	18,3	17,6	15,3	12,2	16,6	9,3	11,7	9,3	8,1	19,3	16,3	20,9	16,4	24,2	21,4	21,5	19,7	19,0	
II Професіонали, держслужбовці, менеджери нижчого рівня	20,4	17,3	19,8	17,4	19,7	19,9	12,7	12,8	12,3	28,1	31,8	25,8	31,9	34,3	23,7	27,4	28,5	32,6	
Проміжний клас, у тому числі:	11,6	11,4	8,5	6,1	13,7	9,9	11,8	10,5	9,2	14,8	13,5	10,6	15,5	12,1	7,4	13,8	16,0	10,1	
IIIa Працівники, зайняті конторською нефізичною працею	9,4	9,2	6,6	5,0	11,3	8,2	10,0	8,7	7,6	11,1	9,9	7,3	10,9	9,5	5,7	9,8	11,4	8,0	
V Супервайзери у сфері фізичної праці і техніки нижчого рівня	2,2	2,2	1,9	1,1	2,4	1,7	1,8	1,8	1,6	3,7	3,6	3,3	4,6	2,6	1,7	4,0	4,6	2,1	
Дрібна буржуазія, у тому числі:	8,7	6,9	19,9	11,1	11,8	8,5	17,3	16,1	32,1	8,5	7,3	11,2	10,7	8,9	12,2	6,6	6,8	6,9	
IVa Самозайняті з найманими працівниками	3,9	3,4	4,2	4,3	5,4	1,7	6,1	5,0	8,4	3,4	1,9	3,1	3,7	3,7	3,9	3,1	2,5	1,8	
IVb Самозайняті без найманих працівників	3,8	2,5	5,1	4,2	5,9	5,1	8,8	9,9	16,7	3,8	2,5	6,6	4,6	3,1	4,4	0,9	2,3	3,3	
IVc Фермери та ін.	1,0	1,0	10,6	2,6	0,5	1,7	2,4	1,2	7,0	1,3	2,9	1,5	2,4	2,1	3,9	2,6	2,0	1,8	
Робітничий клас, у тому числі:	41,2	46,9	36,5	53,2	37,1	52,2	46,5	51,4	38,4	29,3	31,1	31,6	25,5	20,7	35,5	30,7	29,0	31,5	
IIIb Працівники, зайняті конторською нефізичною працею нижчого рівня	9,1	10,2	7,4	13,1	8,1	10,1	11,5	13,1	17,8	8,3	9,0	12,4	6,8	9,2	11,1	10,4	10,8	11,7	
VI Кваліфіковані робітники фізичної праці	13,1	14,8	12,4	11,0	11,6	17,5	9,0	13,3	7,0	8,3	6,9	4,6	6,4	3,9	10,0	8,0	7,5	9,0	
VIIa Напів- і некваліфіковані робітники фізичної праці	18,1	20,4	16,1	27,3	17,4	21,8	22,3	23,5	12,4	12,0	14,7	14,4	11,8	7,3	13,2	11,6	10,6	10,4	
VIIb Сільськогосподарські робітники	0,9	1,5	0,6	1,8	1,2	2,8	3,7	1,5	1,2	0,7	0,5	0,2	0,5	0,3	1,2	0,7	0,1	0,4	
Кількість респондентів	926	1366	784	1086	915	633	1358	1017	1202	1510	1078	1308	1065	1089	1185	895	1041	1117	

* Джерело: Дані ESS 2008 р., які зважені для врахування дизайн-ефекту вибірки.

щий середній) клас становить до третини зайнятих, а проміжний (або нижчий середній) клас — у межах 10%. Отже, загалом середній клас є чисельно подібним до робітничого класу (приблизно по 45%), а частка підприємців-власників становить 10%. Отже, у соціоекономічному сенсі постсоціалістичні країни все ще близькі до визначення “суспільств робітничого класу” (причому найбільшою мірою це стосується Росії, Болгарії й Угорщини). Однак цей висновок є справедливим і для низки західних країн (Іспанія, Португалія, Греція), де частка робітничого класу така ж, а середнього класу навіть нижча, ніж у постсоціалістичних країнах.

Уявлення населення про класову структуру. Важливі не лише аналітичні типології класів, які конструюють на свій розсуд дослідники, а й природні типології, якими користуються самі люди для класової ідентифікації себе та інших. Актуально час від часу досліджувати, як змінюється не лише в експертному, а й у публічному просторі набір класових категорій і ознаки віднесення до них. Так, з 1990-х у масовій свідомості з’явилися і поширювались нові класові категорії, які є типами розрізнення оточуючих і категоріями для самоідентифікації — капіталісти, олігархи, самозайняті, політичний клас, чиновники, середній клас, менеджери, андерклас, безробітні та ін. [3; 4, с. 135–178]. Водночас вийшли із вжитку або звузили його такі категорії, як селяни, робітничий клас, інтелігенція, номенклатура, військові. Дані інтерв’ю з представниками середнього і робітничого класу свідчать про значні зміни в уявленнях людей щодо соціально-класової структури.

Класи за самоідентифікацією є популярним підходом класового аналізу, який в емпіричних дослідженнях зазвичай застосовують із використанням різних шкал. Один з популярних методичних прийомів — тест інтегральної самооцінки соціального статусу за десятибальною шкалою. Респондентові пропонують визначити своє місце на “сходах” соціальних статусів, де 10 — найвищий стан, а 1 — най-

Таблиця 6

**Динаміка соціальної самоідентифікації
зайнятого населення у різних країнах, 1999–2009 (%)***

Статусні позиції	Україна		Постсо- ціалістич- ні країни				У тому числі				Капіталі- стичні країни				У тому числі					
	Україна		Латвія		Польща		Болгарія		Швеція		Норвегія		Японія		Україна		Норвегія		Японія	
	2002	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009	1999	2009
А. Самоідентифікація з 10-шаблевими сходами соціального становища																				
Верхній середній клас, <i>у тому числі:</i>	3,2	1,5	4,2	5,5	2,5	5,2	6,5	11,1	2,4	2,1	7,9	10,2	11,1	14,0	14,8	17,9	3,8	2,5		
10-а позиція	0,7	0,9	0,3	0,5	0,1	0,0	0,9	1,2	0,2	0,0	0,4	0,6	0,7	1,3	0,5	0,2	0,6	0,3		
9-а позиція	0,7	0,1	0,6	0,9	0,4	0,8	1,1	1,5	0,7	0,0	1,0	1,4	0,6	1,4	2,2	2,2	0,4	0,1		
8-а позиція	1,8	0,5	3,3	4,1	2,0	4,4	4,5	8,4	1,5	2,1	6,5	8,2	9,8	11,3	12,1	14,5	2,8	2,1		
Середній клас, <i>у тому числі:</i>	31,1	38,5	51,5	59,1	36,6	48,6	56,6	77,4	39,9	51,0	65,3	66,3	72,9	73,2	75,8	71,4	52,6	55,7		
7-а позиція	3,3	2,9	8,5	10,2	4,8	8,1	10,3	25,5	7,0	4,8	15,5	17,5	23,8	24,1	25,2	25,9	7,3	9,6		
6-а позиція	6,9	9,9	23,9	18,7	15,9	15,3	25,6	26,1	15,9	13,8	33,7	25,9	36,4	30,2	37,8	37,3	27,5	15,3		
5-а позиція	20,9	25,7	19,1	30,2	15,9	25,2	20,7	25,8	17,0	32,4	16,1	22,9	12,7	18,9	12,8	8,2	17,8	30,8		
Нижній середній клас, <i>у тому числі:</i>	47,1	43,6	34,0	29,6	43,8	35,6	26,8	18,7	37,8	34,7	22,3	19,9	14,2	11,3	8,3	9,8	32,1	33,8		
4-а позиція	24,6	23,1	19,1	18,8	23,3	22,8	13,4	12,5	20,6	21,5	13,7	12,1	8,9	7,4	4,9	7,9	19,5	17,9		
3-а позиція	22,5	20,5	14,9	10,8	20,5	12,8	13,4	6,2	17,2	13,2	8,6	7,1	5,3	3,9	3,4	1,9	12,6	15,9		
Нижчий клас, <i>у тому числі:</i>	18,5	16,4	10,2	5,7	17,0	8,0	10,1	2,7	18,9	8,5	4,7	3,2	1,9	1,2	0,9	0,7	11,5	7,2		
2-а позиція	12,9	8,0	7,0	4,2	12,4	6,2	6,9	2,1	10,7	6,6	2,9	2,4	1,2	0,6	0,7	0,5	6,5	4,3		
1-а позиція	5,6	8,4	3,2	1,5	4,6	1,8	3,2	0,6	8,2	1,9	1,8	0,9	0,7	0,6	0,2	0,2	5,0	2,9		
Кількість респондентів	549	981	4342	4061	703	615	536	679	441	516	4710	7399	723	771	812	993	796	732		
Б. Самоідентифікація з шістьма класовими категоріями																				
До вищого	0,7	0,2	0,9	0,7	0,4	0,2	1,1	1,9	0,2	0,0	0,7	0,5	0,3	1,1	0,5	0,5	0,1	0,3		
До вищого середнього	—	2,8	6,2	6,7	4,9	5,4	7,6	6,6	3,3	5,1	11,1	12,6	18,0	14,7	19,4	18,4	0,5	8,7		
До середнього	33,6	36,9	39,5	37,8	35,5	42,8	49,4	34,7	34,0	29,9	46,3	47,7	47,4	49,9	50,5	50,4	11,5	33,1		
До нижчого середнього	—	20,5	16,1	22,3	19,4	21,0	—	17,1	7,9	21,3	18,8	15,8	0,0	10,7	8,5	8,5	48,5	31,9		
До робітничого	53,7	35,8	32,8	30,0	32,7	28,0	36,1	35,5	43,8	38,5	21,2	21,8	33,5	22,9	21,1	17,5	32,5	19,7		
До нижчого	12,0	3,9	4,6	2,5	7,1	1,0	5,7	2,4	10,8	5,3	2,0	1,7	0,7	0,8	0,0	0,2	6,9	6,4		
Кількість респондентів	553	979	4327	4041	691	615	540	678	418	512	4142	5165	704	760	790	976	806	722		

*Джерело: Дані проекту ISSP, які зважені для врахування дизайну вибірки. Дані 2002 р. по Україні з омнібусу-2002. Дані різних країн згруповано таким чином: *постсоціалістичні* (Польща, Болгарія, Чехія, Угорщина, Словаччина, Словенія, Латвія), *розвинені капіталістичні* (Австрія, Швейцарія, Франція, Велика Британія, Іспанія, Японія, Данія, Норвегія, Швеція).

нижчий. Для аналізу тесту прийнято групування статусних позицій, згідно з яким три верхні позиції (з 10 по 8) відповідають “верхньому середньому класу”, 7–5 — власне “середньому”, 4–3 — “нижньому середньому”, а дві нижні статусні позиції (2 і 1) — “нижчому класу”.

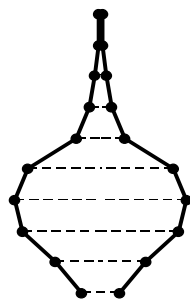
Згідно з описаним групуванням верхній середній клас у групі розвинених західних країн у 2009 р. становив 10% населення, середній — 66%, нижній середній — близько 20%, нижчий — 3% (див. підсумкові цифри *табл. 6*). Ці дані, подані на *рисунок* у вигляді дзеркально відображених графіків, демонструють “середньоарифметичний профіль” соціальної структури благополучних західних країн і його динаміку протягом десятиліття (з 1999 по 2009 р.). Як бачимо, “верхи” і “низи” суспільства нечисленні, а найбільш поширені “середні статусні позиції” легко впізнаються на *рисунок* по широких “крилах”, що надають моделі соціальної структури західних суспільств ромбоподібної форми. Починаючи з П.Сорокіна, який започаткував традицію вивчення висоти і профілю соціальної стратифікації в суспільствах різного типу і завершуючи сучасними дослідниками соціально-структурного напрямку, ця форма профілю соціальної стратифікації визнається типовою і нормативною для економічно розвинених соціумів, відображаючи більш-менш рівномірний і справедливий розподіл у них матеріальних багатств, владних повноважень і престижу. До речі, за десять останніх років зафіксовано незначну, але позитивну за напрямом динаміку.

Суб’єктивний профіль зайнятого населення низки пост-соціалістичних країн відображає скромніші соціальні самооцінки, ніж серед західних країн, однак він все ж таки значно кращий, ніж в Україні. “Базовим класом” українського суспільства все ще залишається нижній середній клас, хоча впродовж восьми років (2002–2009) спостерігалась важлива позитивна динаміка, а саме: частка суб’єктивного середнього класу зростала, частки ж нижнього середнього і нижчого класу, навпаки, знижувались. Цей

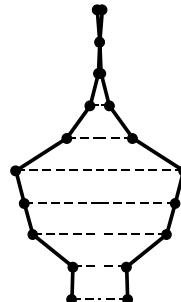
позитивний тренд можна інтерпретувати як свідчення і поступової стабілізації економічної системи, і продуктивної суб'єктивної адаптації населення до нових соціально-економічних умов. І хоча графічне зображення профілю соціальної стратифікації України наочно демонструє тренд поступового наближення до західної ромбоподібної моделі, проте “архітектура соціальної будови” (П.Сорокін) в Україні все ще значно відрізняється від її західного аналогу, насамперед через наявність надто великої частки соціальних “низів” і недостатності верств середніх.

Зіставлення соціальних самооцінок українців та населення інших країн можливе і на підставі інших шкал. Так, у міжнародних проектах використовується *шкала, що містить шість категорій*: вищий клас, вищий середній, середній, нижчий середній, робітничий, нижчий. Дані свідчать про принципову подібність суб'єктивних моделей соціально-класової структури в Україні та низці залучених до порівняння постсоціалістичних країн і водночас про відмінність їх від економічно благополучних західних країн, де частка зайнятого населення, що відносить себе до “соціальних низів” є мінімальною; частка тих, хто ідентифікує себе із робітничим класом, є значно меншою, ніж у постсоціалістичному просторі (22% проти 30% відповідно), а частка тих, хто вважає себе вищим середнім і середнім класом є суттєво більшою (загалом 60 проти 44%). Отже, розподіл самооцінок класового становища і даних об'єктивних класів є доволі близьким, особливо стосовно робітничого і середнього класів. До речі, за десять років у західних країнах суттєвої динаміки соціальних самооцінок не зафіксовано. На жаль, неможливо зробити коректні висновки щодо динаміки розподілу суб'єктивних класів в Україні через проблему зіставлення шкал (оскільки набір категорій для самоідентифікації був неоднаковий); можна лише констатувати, що у період з 2002 по 2009 р. значно скоротилася частка нижчого класу (з 12,0 до 3,9%).

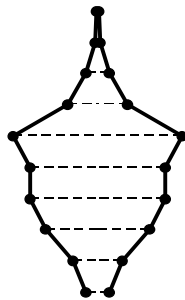
Рисунок
Динаміка соціальної самоідентифікації зайнятого населення
у різних країнах, 1999–2009 рр. (%)*

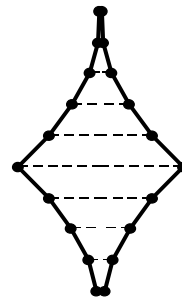
Україна, 2002 р.

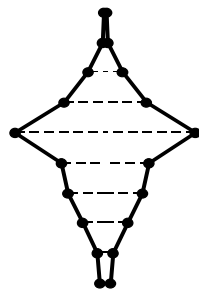
Україна, 2009 р.

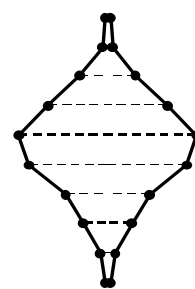
Постсоціалістичні країни,
1999 р.

Постсоціалістичні країни,
2009 р.

Розвинені капіталістичні
країни, 1999 р.

Розвинені капіталістичні
країни, 2009 р.

Емпіричний аналіз класового розподілу зайнятого населення у динамічному і порівняльному аспектах доводить, що, по-перше, класова структура стала значно різномірною, як у роботах дослідників, так і в уявленнях пересічних українців; по-друге, тенденції змінності у класових відносинах переважали тенденції наступності.

Найбільш яскраво змінність класової структури зайнятого населення впродовж двадцяти років унаочнилась у появі та поступовому зростанні класів власників/роботодавців і дрібної буржуазії (самозайнятих). Суттєвою є динаміка і серед найманих працівників: робітничий клас зменшився чисельно і змінився за структурою (низхідні процеси серед індустріальних і сільськогосподарських робітників, водночас збільшення робітників рутинної нефізичної праці, головним чином сфери послуг і торгівлі); трансформувався за галузевими, професійними, секторальними характеристиками середній клас (зайняті висококваліфікованою розумовою працею)⁴.

Класовий розподіл зайнятого населення капіталістичних країн демонструє класичну модель соціальної структури “суспільств середнього класу” (за об’єктивними ознаками і самоідентифікацією цей клас становить дві третини зайнятих респондентів). Україна ж та інші постсоціалістичні країни зараз балансують на межі — вони вже не є “суспільствами робітничого класу” (частки середнього і робітничого класу в них є подібними — по 45%, а частка підприємців-власників становить близько 10%), водночас вони ще не досягли постіндустріального стандарту економічно розвинених країн — провідних позицій представників середнього класу.

Безперечно, поки що спостерігається принципова відмінність розподілу класових позицій за об’єктивними і суб’єктивними моделями у розвинених західних країнах

⁴ Детальніше щодо динаміки чисельності і структури різних класів див. [4; 5].

і постсоціалістичних, водночас принципова подібність класових структур України, Росії і постсоціалістичних країн. Однак тренд має безсумнівний напрям (хоча він дуже повільний за темпами) до класової структури капіталістичних країн.

Література

1. *Симончук О.* Професійна структура сучасної України / О.Симончук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 3. — С. 62–99.
2. *Симончук Е.* Класовые структуры в сравнительной перспективе / Е.Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е.Головахи и С.Макеева. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2007. — С. 33–104.
3. *Макеєв С.О.* Тенденції становлення середнього класу / С.О.Макеєв, С.М.Оксамитна // Українське суспільство: десять років незалежності / за ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. — К. : Ін-т соціології НАНУ, 2001. — С. 278–285.
4. *Симончук Е.В.* Средний класс: люди и статусы / Е.Симончук. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 2003. — 464 с.
5. *Симончук Е.* Рабочий класс в Украине: хроника потерь / Е.Симончук // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2005. — № 4. — С. 5–25.